

**KİMLİK KORUMA MÜCADELESİ EKSENİNDE RUSYA MÜSLÜMANLARININ SİYASİ
FAALİYETLERİ (1905-1917)**

Dr. Öğr. Üye. Serap TOPRAK*

Ahmet ÖZTÜRK*

ÖZ

Türk soylu halkların Rus hâkimiyetine girmesi, 16. yüzyıla kadar gitmektedir. Rus hâkimiyetinde yaşayan bu halklara Rusya Müslümanları da denilmektedir. Türkistan'ın 1884 yılında Rus egemenliğine tamamen girmesiyle birlikte, Rusların Müslümanlar üzerindeki baskıları da artmıştır. Ruslaştırma ve Ortodoksların politikası çerçevesinde Ruslar, egemenlikleri altındaki Müslümanların siyasi haklarını sınırlandırmıştır. Fakat Çarlık Rusya'daki 1905 İhtilali ile yoğunluk kazanan Müslümanlar arasındaki siyasi faaliyetler, 1917 Bolşevik İhtilali ile zirveye ulaşmıştır.

Rusya Müslümanları arasında dini bir hareket olarak başlayan yenileşme hareketi, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren liberalleşerek dünyevi bir hareket haline dönüşmüştür. Hareket, yenilikçi bir eğilim göstermesine karşın, içinde dini ıslahat hareketinden de unsurlar taşımaktaydı.

1905-1917 yılları arasında Rusya Müslümanları arasında Ruslaştırma politikasına karşı pek çok parti ve yayın organı kurulmuştur. Özellikle 1905 Rus-Japon Savaşı'ndan sonraki siyasi ortamda Rusya Müslümanları da siyasi faaliyetlerini arttırdı. Osmanlı Devleti de bu süreçte Rusya Müslümanlarını siyasi ve kültürel haklarını almaları konusunda destekledi. Rusya Müslümanları, 20. yüzyıl başında düzenledikleri kongrelerde sorunlara çözümler aramışlardır. Ancak düzenlenen kongreler ve alınan kararlar çok fazla uygulama alanı bulamamıştır. 1917 Bolşevik Devrimi, Rusya Müslümanları için bir umut ışığı olsa da, Rusya'daki yeni rejim Müslümanlara istedikleri siyasi zemine imkân vermemiştir.

Bu çalışmada özellikle 1905-1917 yılları arasındaki siyasi birlik çabaları, Rusya Müslümanları Kongreleri ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri Türkçe tetkik eserler, Osmanlıca belgeler ve Rusça kaynaklar ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya Müslümanları, Çarlık Rusya, Ruslaştırma, Müslüman Kongreleri, Osmanlı Devleti.

**POLITICAL ACTIVITIES OF RUSSIAN MUSLIMS FOR THE CHALLENGE OF
IDENTITY PROTECTION (1905-1917)**

ABSTRACT

The entry of the Turkish language and nobility to domination of Russia goes back to the 16th century. These peoples living in Russian domination are also called Russian Muslims. With Turkistan entering the Russian sovereignty in 1884, the pressure of Russians on Muslims increased. Within the framework of the Russification and Orthodox politics, Russians limited the political right of Muslims under their sovereignty. But political activities between the Muslims, which were intensified with 1905 Revolution in Tsarist Russia, reached the summit with the Bolshevik Revolution of 1917.

* Bitlis Eren Üniversitesi İİBF. Uluslararası İlişkiler Bölümü, stoprak@beu.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-2064-8272

* Bitlis Eren Üniversitesi, Sos. Bilm.Enst. Doktora Öğr, ahmetozturk.21@hotmail.com, ORCID No: 0000-0002-2637-054X

The renewal movement that started as a religious movement among the Muslims of Russia became liberalized from the last quarter of the 19th century into a worldly movement. Although the movement showed an innovative tendency, it also carried elements from the religious reform movement.

Between 1905 and 1917, a number of parties and media were set up against the Russification policy among Russian Muslims. Especially in the political environment after the Russian-Japanese War of 1905, Russian Muslims also increased their political activities. In this process, The Ottoman Empire supported the Muslims of Russia to take their political and cultural rights. Muslims of Russia sought solutions to problems in congresses organized at the beginning of the 20th century. However, the congresses and the decisions taken did not find much field of application. While the Bolshevik Revolution of 1917 was a glimmer of hope for the Muslims of Russia, the new regime in Russia didn't allow Muslims the political ground wanted. The congresses organized by the Muslims of Russia have also become an important step in the political work of Muslims.

In this study, especially the efforts of political union between 1905-1917, the Congress of Russian Muslims and the political activities of Russian Muslims during the First World War were examined in light of Turkish works, Ottoman documents and Russian sources.

Keywords: Russian Muslims, Tsarist Russia, Russification, Muslim Conventions, Ottoman State.

Giriş

Moskova Knezliği'nden (15. yüzyıl sonu) başlayarak büyük bir imparatorluk haline gelen Çarlık Rusya'sı pek çok farklı etnik topluluğu hâkimiyetine almıştır. İmparatorluk bünyesinde bulunan ve Rus hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalan milletlerden biri de Türklerdi. Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türkler daha çok "Rusya Müslümanları" olarak adlandırılmaktaydı. Bu tabirle Rusya İmparatorluğunu tebaası olan Müslüman Türk toplulukları olarak Volga Havzası'nda yaşayan Tatar Başkurtlar, Kafkasya'da yaşayan Türkler¹ ve Türkistan'da yaşayan Türk halkları² kastedilmekteydi. Bu üç ana bölgede yaşayanların hepsi de Türk kavmini meydana getirir ve hepsinin dilleri Türkçe olmakla birlikte, aralarında bazı lehçe farklılıkları bulunmaktadır (Kanlıdere 2003: 3).

Türk soylu halkların Rusya hâkimiyetine giriş süreci incelendiğinde birbirlerinden farklılıklar gösterdiği görülür. Rusların, Türkleri hâkimiyet altına alma süreci, 16. yüzyıla kadar gitmektedir. İdil-Ural Bölgesi'nden başlayarak Türklerin yaşadığı bölgeleri tedrici olarak hâkimiyet altına almaya başlayan Ruslar, 1860-1884 yılları arasında Türkistan'ın işgalini tamamlamışlardır (Yağcı, 1998: 120). 1860 yılından itibaren Hazar'ın doğusundan başlayarak Seyhun, Çu Nehri ve Issık Gölü'nü ele geçirerek, Aral Denizi'ne kadar olan bölgeleri işgal etmişlerdir. Sırasıyla Taşkent, Buhara, Hive, Hokand'ı işgal ettikten sonra 1884 yılında Türkistan'ı egemenliği altına almıştır (Yılmaz 2014: 341). Sıra Müslümanları Ruslaştırmaya ve Ortodokslaştırmaya gelmiştir. Böylece 19. yüzyılda Hıristiyan misyonerlerin Müslüman Tatarlara yönelik faaliyetleri arttı. Rus

¹ Bunlar genel olarak Çerkez olarak adlandırılan, fakat Çerkezler, Çeçenler, Kumuklar gibi birçok Türk boyunun oluşturduğu halklardır.

² Bu geniş topraklarda esasen beş büyük topluluk yaşamaktaydı: Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler ve Karakalpaklar.

ve İngiliz Kitab-ı Mukaddes, Hıristiyanlıkla ilgili temel eserleri yerel dillere tercüme etmeye başladılar. 1818 yılında Kazan'da bir Kitab-ı Mukaddes Cemiyeti kuruldu. Bu faaliyetlerin gayesini fark eden Müslüman ulema çok geçmeden bu duruma karşı tedbirler geliştirmeye başladı. Bu vesileyle yayınlanan kitaplar Müslüman fikri hayatında bir canlılık yarattığı gibi, bu ve diğer faaliyetler sonucunda daha önce Hıristiyanlığı kabul etmiş Kreşin Tatarlarının bir kısmı tekrar Müslümanlığa dönmeye başladı. Yine aynı dönemde, Çuvaş, Mordva ve Votyak gibi Türk ve Fin kökenli kavimler arasında da İslamiyet'in yayılması dikkati çekmektedir (Kanlıdere 2002: 721).

Bununla birlikte Ruslar, II. Katerina (1762-1796) döneminden 19. yüzyılın ortalarına kadar Tatarlara yönelik şikâyet edici bir tutum sergilememiştir. Hatta Avrupa'da İslamiyet hakkında çok sayıda olumsuz yayın yapılırken Rusya'da Müslümanlar aleyhinde çok az kitap yayınlanmıştır. Fakat II. Aleksandr'dan itibaren bir yandan misyonerlerin faaliyetlerinin artması, diğer yandan Panславist hareketlerin yoğunlaşarak iç siyasette güç kazanması Müslümanlar üzerinde pek çok olumsuz duruma neden olmuş, Müslümanlar arasındaki huzursuzluk artmıştır (Erşahin 1996: 588).

Ruslar, ülkelerinin birliği açısından bir tehdit olarak gördükleri İslamlaşma ve Türkleşmenin önüne geçebilmek için tedbirler almaya başlamıştır. 1860'larda bu yönde faaliyetlerine başlayan bir Rus Ortodoks misyoner olan Nikolay İvanoviç İliminskiy'in faaliyetleri dikkat çekicidir. İliminskiy, Paganlara ve Müslümanlara yaklaşabilmek için Rusçadan çok onların kendi dillerinin kullanılmasına özellikle önem vermiştir. Bu nedenle, oldukça iyi eğitilmiş ve gayretli yerel öğretmenlerden bir kadro oluşturulması noktasında yoğunlaştı. İliminskiy, Müslüman Tatarları Hıristiyan dinine döndürme çabalarının faydasız olduğunun farkındaydı. Bu yüzden, onlarla uğraşmaktan çok, Rus olmayan fakat yüzeysel bir şekilde Ortodoks Hıristiyan olan halkları kilise içinde tutmaya ve İslam'ın onlar arasında yayılmasını engellemeye öncelik verdi. Ayrıca Müslümanların giderek artan etkisinden Çariçe II. Katerina'yı sorumlu tutuyordu. Zira II. Katerina, Müslümanların bir dinî idare etrafında örgütlenmelerine imkân sağlamıştı. İliminskiy, 1884 yılındaki müftü tayinine müdahale ederek, müftülük makamına en kabiliyetsiz kişinin getirilmesi için çalıştı. İliminskiy'in amacı, Müslümanların etkisini azaltarak onları sınırlamak, kültürel ve siyasi haklardan yoksun bırakmaktı. Bir sorun haline gelen Tatarlarla uğraşmanın İliminskiy'in kullandığından oldukça farklı bir yolu daha vardı. Bu da Rus dilinin yaygınlaştırılması yoluyla Tatarlar ve diğer Rus olmayan unsurların asimile edilmesiydi (Kanlıdere 2002: 721). Böylece Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından, İliminskiy'in Türkistan'ı Ortodokslaştırma ve Ruslaştırma programının etkisiyle, "Rusya'da Yaşayan Müslüman Halkın Eğitimi" hakkında bir kanun hazırlandı (Yılmaz 2014: 344).

Rusya'daki Müslümanlara bakış açısını şu şekilde izah etmek mümkündür. Osmanlı Devleti, Tatar Müslümanları, Hıristiyanlığa karşı İslam âlemi için "seddi ehemmiyet makamı" olarak görülmüştür. Ayrıca Türkistan Müslümanları diğer milletlere oranla nüfus bakımından ikinci sırada olmalarına rağmen, Ruslar tarafından Türkistan'a ilerleme vasıtası olarak görülmüş ve siyasi hürriyetlerinden mahrum bırakılmışlardır. Moskofların yeni hedefi bu sefer Tatarların dinlerini imha etmektir. Petersburg Sefareti üçüncü kâtipi Abdürrezzak Bey'in Tatar Müslümanlarının durumu hakkında yazdığı mektuptan edinilen bilgilere göre, Petersburg'da cami bulunmadığından Müslümanların

bayram namazı kılması için belediye binası tahsis edilmiştir. Bu bina ise, Müslümanların ibadet yapması için uygun bir yer değildir (BOA, Y. PRK. MYD. 9/37; BOA, YPRK. EŞA. 13/54). Hutbeler Rusya hükümetince sansür edilmekte ya da tadil edilmekteydi (BOA, YPRK. EŞA. 13/54). Ayrıca hutbe sırasında Çar III. Aleksandr ve Prens Nikola'nın isimleri okunmaktaydı. Yine Ruslar, imamların Rus mekteplerinde yetişmesini şart koşup, Müslümanları cahil bırakmak, İslam tarihini bazı dini hikâyeler şeklinde istedikleri gibi Rusça yazarak Müslümanlara bunları okutup dinlerini adeta unutturmak, Müslümanları Hıristiyanlaştırmak istemişlerdir (BOA, Y. PRK. MYD. 9/3). Ruslar sadece Müslümanlara karşı değil, Hıristiyan Gürcülere karşı da benzer uygulamalarda bulunmuştur. Hem Müslümanları hem de Gürcüleri alenen Ruslaştırmak ve kuvvetlerini tamamen yok etmeye kalkışmışlardır (BOA., Y.PRK. ASK. 37/35).

Ruslaştırma politikalarının yanı sıra, Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali ticari anlamda da bir takım olumsuzluklara yol açmıştır. Zira Tatarlar, Rusya ile Türkistan arasındaki aracılık konumunu yitirmiştir. İşgalden sonra Ruslar, Türkistan ile doğrudan ticarî ilişkilere girmeyi tercih edeceklerdir (Gün 2001). Varlıklarını sürdürmek isteyen Tatar tüccarlar ise, yeni pazarlara, özellikle Rusya pazarlarına yönelmişlerdir. Rus işgalinin Tatarlar açısından diğer bir sonucu, Hazar-ötesi (1899) ve Orenburg-Taşkent (1906) demiryolu hatlarının inşasıydı. Demiryolları Tatarların eski geçiş merkezlerinin önemini yitirmesine sebep oldu. Artık Tatar tüccarları kervanlarla Buhara'ya gitmek yerine trenlere binerek Moskova'ya ve diğer Rus pazarlarına gitmeye başladılar (Çobanzade 1927: 55). Rusların bütün bu baskılarına rağmen, özellikle 19. yüzyılda esas olarak Rusya yoluyla gelen Batı Avrupa medeniyetinin tesirleri, Tatar uleması arasında iki farklı yönde kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu tesirler bir taraftan, Tatar ulemasından bazılarının kendi tarihlerine karşı ilgi geliştirerek kültür değerlerine olan bağlılıklarını arttırırken, diğer yandan onların geleneksel inanç ve değerlerini sorgulamalarına yol açmıştır. Tatar ulemasının öncülüğünde bir Tatar uyanışının da başladığı görülmektedir. Ebunnasır Kursavî (1771-1812) ile başlayıp Şihabeddin Mercanî (1818-1889) sayesinde yaygınlaşan dinî ıslahçı akım, 1920'li yılların sonuna kadar varlığını hissettirmiştir. 19. yüzyıl Tatar reformcularının ve dini reformcularının canlanma evresidir. Tatar reformlarını başlatanlar din reformcularıydı (Kanlıdere 2001: 48). Dini alanda başlayan Tatar yenileşme hareketi 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren liberal bir yapı kazanarak dünyevi bir hareket haline dönüşmüştür. Hareket, yenilikçi bir eğilim göstermesine karşın içinde dini ıslahat hareketinden de unsurlar taşımaktaydı. İsmail Gaspıralı Bey'in 1884 yılında açtığı ilk Usul-i Cedit Mektebi ile Yenilikçi Tatarlar "Usûl-i Ceditçiler" yani "Ceditçiler" adı ile anılmaya başlandı. Genel olarak, dinî ıslah taraftarları da "Ceditçi" tanımı içine dâhil edildi (Kanlıdere 1997: 90, 92). Böylece Rusya Müslümanları arasında, bu hareketlerin etkisiyle milli uyanış da başlamıştır.

Ruslaştırma siyasetinin farkında olan İsmail Gaspıralı, Panславизм fikrinden esinlenerek Çarlık Rusyası'ndaki Türk toplulukları arasında dayanışma ve birlik yönünde faaliyetlere başladı. Tercüman gazetesindeki yazıları vasıtasıyla Türk dilli topluluklar arasında en gelişmiş dil olan Osmanlı Türkçesine yakın bir dili yaygınlaştırmaya çalıştı. Bu çalışmalar sonucunda Rusya Müslümanları 1904-1917 yılları arasında 5 büyük kongre düzenlemeyi başardılar. 1905 ve 1906 yıllarında

Müslüman aydın topluluğunun önde gelen temsilcileri, birinci ve üçüncüsü Nijni Novgorod'da ikincisi Petersburg'da olmak üzere üç kongrede bir araya geldiler (Kanlıdere 2002: 727).

Türk aydın ve ileri gelenleri 1905 ve 1906 yıllarında yapılan toplantılarda medreselerin ıslahı, dini idarenin yeniden düzenlenmesi, Müslüman kadınların toplumsal hayata katılması gibi kültürel ve toplumsal sorunları tartışarak bazı kararlar aldılar. Ayrıca toplantılarda "İttifak" adında bir teşkilat kurularak Rusya'da yaşayan Türk halkların birliği prensibi kabul edildi. Bununla birlikte, Rus Duma'sına olabildiğince çok sayıda milletvekili gönderip Müslümanların artık Rusya'nın siyasi hayatına aktif bir şekilde katılmaları sağlanmaya çalışıldı. Ağustos 1906 tarihinde yapılan kongrede merkezi hükümetten mahalli muhtariyet talep edilmesi de kararlaştırıldı. Bütün bu faaliyetler sürecinde, Tatarlar, Rusya Müslümanlarına fikrî ve siyasî bakımından öncülük etmiştir (Kurat 1969: 148-149).

Rusya Müslümanlarında Milli Bilincin Uyanması

1800'lerden itibaren Çarlık Rusya'sı içerisinde çeşitli siyasi gruplar oluştu. Bu gruplar 1905 Rus-Japon Savaşı'nın başlaması ve ekonomik krizin etkisiyle Rusya'da faaliyetlerini arttırdılar. Bu duruma, 1905 Rus-Japon Savaşı'nın Rusya aleyhine sonuçlanması da eklenince gayri resmi faaliyetler yürüten teşkilatlar Çar'a karşı harekete geçtiler. En nihayetinde Çar manifesto ilan ederek yönetimi hükümete bırakmak zorunda kaldı. Böylece Rusya'da otokrat dönem sona ererek yerini daha özgürlükçü bir yönetim aldı. Bu süreçte Rusya Müslümanları da siyasi faaliyetlerini arttırmaya başladı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti de Kafkasya Müslümanlarını Rusya'dan siyasi ve kültürel haklarını almaları için teşvik etmiştir (BOA. Y.PRK. TKM, 51/26). Rusya'da ihtilal başladığında, Osmanlı hükümet tarafından da Kafkasya Müslümanlarının kurtarılması için ihtilal ortamı müsait bir zaman olarak görülmüştür (BOA. Y.PRK. HR. 35/9).

1905 İhtilali öncesi İdil-Ural Türkleri arasındaki siyasi faaliyetler son derece sınırlı idi. 1905 İhtilali sırasında İdil-Ural Türkleri arasında dört ayrı siyasal grup mevcuttu. Bunlar "İttifakçılar", "İslahatçılar", "Tangcılar" ve "Sosyal Demokratlar"dır. İdil-Ural'da siyasi yönde faaliyet gösteren ilk oluşum 1901 yılında Kazan'da medrese talebeleri tarafından gizlice kurulan "Şakirtlik" teşkilatı idi. Bu teşkilat yalnız Kazan'da değil, Sibiryaya ve Kırım'da da faaliyet gösteriyordu. Bu teşkilatın sözcüsü durumunda "Terakki" adlı bir de yayın organı kuruldu. Programları pek açık olmamakla beraber Çarlık rejiminin baskı politikasına karşı mücadele ediyordu. Ayrıca mevcut Rus yönetimince baskı gören diğer bir siyasi kuruluşta "Müslümanları Aydınlatma Teşkilatı" idi. Bu yasal bir teşkilattı. Faaliyetlerini Müslümanları aydınlatmak yönünde yürütmüştür. Fakat siyasi faaliyetlerden de uzak kalmamışlardı. Şehirlerdeki faaliyetlerinin yanı sıra, Müslüman köylerinde de faaliyet gösteriyorlardı. Teşkilat ve dernekler, kütüphaneler açarak, öğrencilere burs vermekteydi. Bu dernek, özellikle 1905 Duma seçimlerindeki yoğun çalışmalarıyla dikkat çekmektedir. Savaş yıllarında kurulan başka bir teşkilat da "Hürriyet" idi. Programı radikal milliyetçilik şeklindeydi. Parti, rejim aleyhine faaliyet göstermekte olup propaganda aracı olarak "Hürriyet" adlı yayın organı da kurmuştur. Onlar 1905'te Nijni Novgorod'daki I. Müslüman Kurultayı'na da aktif bir şekilde katılarak kurultayın ihtilalci bir yol almasını sağladılar. 17 Ekim 1905

Manifestosu'ndan³ sonra Kadetlerin programları doğrultusunda "Tangçı" adlı siyasi bir parti kuruldu. Bu akımların hepsinin kendi gazete ve dergileri mevcuttu. Bu iki parti farklı görüşte olmasına rağmen, milli konularda ittifak yapmışlardır. Bu çalışmalar sonucunda, Rus Duma'sında "Müslüman Fraksiyonu" oluştu. Müslümanların I. Duma'da 25, II. Duma'da 35 milletvekili varken bu sayı, III. Duma'da 10'a, IV. Duma'da 7'ye düştü.

Kafkasya'daki siyasi bilinçlenmeye bakıldığında Azerbaycanlılar bu konuda öncü konumdadır. 1901'de Rus Sosyal Demokratların içinde Sosyalist Müslümanları temsil eden bir grup bulunmaktaydı. Bu grubun ileri gelenleri arasında Neriman Nerimanov, Sultan Mecid Efendiyev ve Meşhedi Azizbekov bulunmaktaydı. Yine bu isimlerin öncülüğünde 1904 yılında Sosyalist bir parti olan "Hümme't" kuruldu. Bu partinin aynı adı taşıyan bir de gazetesi vardı. Hümme't'in en önemli özelliği, propagandasının içinde ilerleme ve refaha ulaşmanın eğitimin yaygınlaştırılması, yerel dilde eğitimin gerekliliği ve kadının konumunun yükseltilmesi gibi konulara daha çok yer vermesiydi. Bununla birlikte gazetede, sosyal devrim konusuna oldukça az yer veriliyordu (Swietochowski 1988: 81). Efendiyev, Ahundov, Azizbekov Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi üyeleriydi, fakat Hümme't'in üyelerinin çoğu herhangi bir siyasi partiye üye değillerdi. Yine de üyelerin çoğu sosyalist fikirleri savunuyordu. Resulzade, Kasımzade, Mirkesimov bunların başında geliyordu. Resulzade önderliğinde çoğu öğrencilerden oluşan Genç İhtilalciler Derneği kurulmuş, bu gençler Hümme't'in kuruluşunda da önemli rol oynamıştır (Bagirova 1997: 17). Hümme't, Azerbaycan işçileri arasında propaganda çalışmaları için kurulmuş olsa da 1905'teki polis raporlarında, Hümme't'in Bakü'deki sosyal Demokrat İşçi Partisi ile hiçbir ilişkisinin ve hiçbir ihtilalci faaliyetinin olmadığı belirtilmiştir (Bagirova 1997: 18). Hümme't Partisi, Azerbaycan'ın pek çok şehrinde şubeler açmasının yanı sıra, Dağıstan ve Hazar bölgesinde de birimler kurdu. Rusya'da Başbakan Stolipin döneminde "Hümme't" baskıya maruz kaldı. Partinin Nerimanov, Efendiyev gibi önderleri tutuklandı. Bu parti Azerbaycan'daki grevlerde önemli rol oynadı. Fakat "Hümme't" işçi sınıfında fazla ilgi görmesine rağmen Türkler ve Müslümanlar açısından büyük işler yapabilecek güce sahip değildi. Nitekim bu parti, 1908-1914 yılları arasında pek başarı gösterememiştir (Devlet 2014: 137).

Azerbaycan'da bir diğer önemli siyasi kuruluş da "Difai" Partisi'dir. "Difai" Partisi'nin kuruluşunda Ermeni milliyetçi teşkilatlarının Türk ve Müslümanlar aleyhindeki çalışmalarının büyük etkisi oldu. Avrupa'da kurulan "Ermenistan", "Hınçak" ve "Taşnaksutyun" gibi teşkilatlar bir süre sonra siyasi parti haline geldiler. Ermeni siyasi partilerinden en kuvvetlisi olan "Taşnaksutyun" 1890 yılında teşekkül etmiş olup Kafkasya'nın gayri resmi siyasi merkezi konumunda olan Tiflis'e yerleşmiştir (Mehmetzade 1991: 32). 1905 İhtilali'nden istifade eden Ermeniler, Rusların Kafkasya'da Azerbaycan'a karşı kullandığı bir araç haline geldi. Böylece Ermeniler

³ Çar II. Nikola döneminde, otokratik yönetimden meşruti yönetime geçiş olan Ekim Manifestosu yayınlandı. Bu bildiri ile bir Anayasa sözü verildi. Ayrıca Çar, en kısa zamanda basın, toplanma, örgütlenme, düşünce özgürlüklerini içeren siyasal hakların halka bahşedileceğini ve ülke yönetiminde kendisine yardımcı olması için Duma'nın toplantıya çağrılacağı vaadinde bulundu. Bkz. B. D. Wolfe, Devrim Yapan Üç Adam, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara 1969, s. 382.

silaha sarılarak Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakü ve Şirvan gibi yerleşim yerlerinde silahsız ve sakin Türk halkına katliamlar gerçekleştirdi. Taşnaksutyun'un iyi örgütlenmesine karşılık düzensiz bir şekilde savaştan Azerbaycan Türkleri faaliyetlerini teşkilatlandırmaya karar verdiler. Bu amaçla 1905 sonbaharında Gence'de "Difai"(Savunma) adlı bir teşkilat kurdular. Bu teşkilatta Şafii Rustembekov, İsmail Ziyadhanov, Nesib Yusufbekov, Alekber ve Halil Hasmehmedov ile Doktor Hasan Ağazade kurucular olarak yer aldılar. Ahmet Agayev'de Bakü'de onlara katıldı. Difai'nin kurulmasıyla Gence, Azerbaycan milli hareketinin merkezi oldu (Sünbül 1990: 19). Bununla birlikte Difai, bütün Kafkasya, Azerbaycan ve Dağıstan'da propaganda faaliyetinde bulunmuştur. Difai'nin merkez komitesinde eski Hümmeçiler de bulunmaktaydı. En aktif faaliyet yürüttüğü dönem 1907 yılıdır. İlçe komitelerinde 7 ile 15 arasında değişen üyesi bulunmaktaydı. Bu üyeler propaganda işleriyle uğraşıyordu (Bagirova 1997: 91).

Difai amacına ulaşmak için eğitime ve özellikle askeri örgütlenmelere öncelik vermiştir. Difai teşkilatı ilk amaç olarak milli okulların kurulmasını ve bundan sonra da askeri-savaş birliklerinin oluşturulmasını belirledi (Süleymanlı 2006. 114). Bu teşkilat Rusları Kafkasya'dan atmak için Ermeni ve Gürcülerle ittifaktan yanaydı. Difai'nin parti programına bakıldığında faaliyetlerinin karakteri ve taktiği, Çarlık Rusya'sı arazisinde faaliyete başlamış diğer siyasi partilerden biraz farklıdır. Diğer siyasi partiler, Rus yönetiminden açıkça milli ve siyasi talepte bulunurken Difai ise, ciddi gizlilik içinde faaliyet gösteriyordu. Halk güçlerinin birleşerek yerli Rus idarecileri ve Ermeni örgütlerine karşı mücadele içinde olmasına çalışıyordu. Parti, Rus yönetimini uyandırmamak için siyasi planlarını geleceğe saklamıştır. Parti kurulduğunda ilk bağımsız Türk devleti düşüncesini benimsedi. Bu durum Difai'yi Azerbaycan'da ilk milli siyasi parti kabul etmeye imkân vermekteydi. Genellikle parti üyeliğine orta ve aşağı sınıflara mensup olan şahıslar: tüccarlar, köylüler, öğrenciler ve serbest meslek adamları, doktorlar, liberal görüşleri ile tanınmış avukatlar kabul edilirdi. Şeriat düşüncesinin propaganda edilmesi, din adamları arasında da bu partinin katılımcılarının olduğunu göstermektedir. Müslüman soyluların bu partiye katılmaları yasaktı. Çünkü onlar halka zulmeden Rus yönetiminin destekçisiydi. "Difai" sosyal-demokrat düşünceleri savunmaktaydı (Azizov 2009: 88-90). Bununla birlikte 1912 yılında Abbas Kasımzade ve Mihailzade Kerbelayı önderliğinde az sayıdaki Hümmeçî Rus İhtilali'nden umduğunu bulamamış, ancak diğer Müslüman milletler arasındaki milliyetçi hareketlerden etkilenmiş olarak Mehmet Emin Resulzade liderliğinde Müsavat Partisi'ni kurdular (Sünbül 1990: 42).

Prensibi milli birlik olan Müsavat Partisi, milliyetçi bütün kuvvetleri bir arada tutmaya çalışmaktaydı. Onun içindir ki Müsavat, İttifak-ı Müslimin lideri Ali Merdan Topçubaşı başta olmak üzere vaktiyle Rus liberalleriyle beraber yürüyen ve bilahare onlardan ayrılarak inkılapçı milliyetçilerin yanına geçmiş olan Demokrat Grup'la dahi birleşmiştir. Bağımsız Demokrat Parti içinde, Müsavat ile birlikte yürüyen topluluk içinde Ali Merdan Bey ve Fethali Han Hoyski gibi göze çarpan şahsiyetler de vardır (Mehmetzade 1991: 61).

Kırım ise, 1783 yılında Rusya tarafından ilhak edilince dini milli ve iktisadi olarak baskılara maruz kalmıştı. Kırım'dan yüz binlerce Türk, Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kaldı. Kırım'da Müslümanların önemli bir dini idaresi bulunuyordu. Kırım

Müslümanları arasındaki şer'i davalara bakmakla sorumlu olan bu idare buradaki Müslümanları da temsil etme hakkına sahipti (Devlet 2014: 129). İsmail Gaspıralı'nın faaliyetleri ile 20. yüzyıl başlarında Kırım Türklerinin idaresini ele alan genç bir aydınlar tabakası teşekkül etti. Bu aydın zümrenin bir kısmı Rus yüksekokullarında tahsil etmiş diğer kısmı ise, Türkiye'de öğrenim görmüştü. Bu durum Kırım'da üç farklı fikir grubunun oluşmasında etkili oldu. Bunların ilkinin İsmail Gaspıralı'nın yolundan gidenler, ikincisini 1905-1906 ihtilal yıllarında Kırım'daki ihtilalci politik hareketin temsilcileri olan "Genç Tatarlar" üçüncüsü ise, milliyetçi politika yürüten ve eğitimini devam ettiren gençlerdi. Bunların içinden Kırım'ın siyasi hayatına yön veren Genç Tatarlar önemli yer tutar. Bu akımın farkı, milli meselelere Gaspıralı ekolünden farklı bakmalarıdır. Genç Tatarlar, Kırım'daki Tatar köylülerinin iktisadi sorunlarına eğilmekteydi. Bu hareketin liderliğini ilkokul öğretmeni Abdürreşid Mehdiyev ve onun çalışma arkadaşlarından Mir Seyid Cemil yapıyordu. Hareketin merkezi Karasubazar olup hareketin çoğunluğunu ihtilal fikriyle yoğunlaşmış gençler oluşturuyordu (Şimşir 2009: 273). 1906-1908 yılları arasında Mehdiyev, Asan Sabri Ayvazov ile birlikte Vatan Hadimi Gazetesini çıkarmıştır. Bu gazete halk arasında oldukça popüler olmasının yanı sıra Genç Tatarların dünya görüşünün şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Gazetede, toprakların köylülere verilmesi, köylülere adaletli davranılması ve monarşinin devrilmesini talep etmişlerdir. Sosyalist bir ideoloji benimseyen gazete Azerbaycan ve Tataristan'a da dağıtılmıştır (Dovletova 2011: 25).

1900'lerin başında Moskova, St. Petersburg ve Odessa gibi şehirlerde okuyan öğrenciler Rusya'nın sol demokratik partilerinin hareketlerine gizlice katılmaya başladılar. Gençlerin çoğu sosyal demokrat partiler ve sosyalist ihtilalcilerin görüşlerine destek vermiştir. Kırım Tatarları içinde en aktif olanları Genç Tatarlardı (Zaatov 2012: 122). Genç Tatar hareketi modern dönemde Kırım Tatarları arasındaki ilk milli yeraltı hareketiydi. Onların yöntemleri Gaspıralı'nın evrimci ve daimi sınırlar içinde bulunmaya itina eden çizgisinden çok farklıydı. Bu teşkilat Çarlık rejimi devrilmedikçe Kırım Tatarlarının milli bir geleceğinin olamayacağını savunuyordu. Genç Tatarların toplumda en önemli etkisi Kırım'da milli duyguların ve milli kimliğin oluşmasında oynadıkları roldür (Kırımlı 2010: 258). Genç Tatarların milli fikir ve kavramlarında ana topluluğu Kırım Tatarları oluşturuyordu. Onlar Kırım Tatarlarının sadece kültürel alandaki değil aynı zamanda siyasi ve sosyal mahiyetlerdeki güncel problemlerine de kesin ve toptan çözümler aramaktaydılar. Fakat bu oluşum Kırım toplumu tarafından desteklenmedi (Kırımlı 2010: 259).

Osmanlı Devleti'nde yaşanan 1908 İhtilali, Kırım Tatarlarında hareketlenmelere neden oldu. İstanbul'daki siyasi ortamdan etkilenen bir grup genç Tatar talebesi 1908 yılında "Vatan Cemiyeti"ni kurdu. Gaspıralı ve Genç Tatarlar'ın çizgisinde giden bu cemiyetin kendine ait görüşleri vardı. Onlar Çarlık rejiminin devrilmesini elzem görmekteydiler. Bu yüzden de Rus Sosyalist Revolusyoner/Devrimci Partisine sempati beslemişlerdir (Kırımlı 2010: 261). Bu hareket Kırım Tatarları tarafından desteklenmiş ve birçok yerde yeraltı hücreleri teşkil etmiştir. Hareket 1914'ten sonra milli harekete yöneldi. 1917'deki ihtilal sonrası da bu hareket Kırım Tatar toplumunun siyasi yönden yönlendirici konumuna geldi. Rusya dışından aldıkları desteklerle bahsi geçen siyasi

oluşum, Kırım Tatarlarının kendi kaderini tayin hakkı ve siyasi bağımsızlık ilanının gerçekleştirilmesi gibi milliyetçiliğin en üst seviyesine ulaştılar (Kırımlı 2010: 264).

Türkistan coğrafyasında ise, Kazakistan'da "Genç Tatarlar" benzeri gizli ve açık şekilde faaliyette bulunan pek çok grup yer almaktaydı. Rus okullarında okuyanların sayısının artmasından başka demiryollarının inşası ile yolculuğun kolaylaşması, İstanbul ve Türkiye ile temas, Tercüman Gazetesi ve İstanbul, Mısır ve Suriye'de öğrenim gören Kazanlıların açtıkları asri okullarda verilen eğitim, siyasi fikirlerin gelişmesinde etkili olmuştur (Togan 1981: 346). Bu etkenlerden dolayı 1905 ihtilali, Kırgız-Kazak bozkırlarında yaşayan Türkler arasında heyecan yarattı. 1905 Haziran'ında Karkaralı Vilayeti'nde Koyandı Panayırı'nda yaklaşık 14.500 Kazak Türkü bir araya geldi. Alihan Bükeyhanov başkanlığında yapılan bu açık hava toplantısında "Rus hükümetine toprak, mülk, din hürriyetine ait konularda bir dilekçe gönderilmesi" kararı alındı ve temsilciler seçildi. Bu dilekçe Kazakların milli bilincini uyandıran ilk ilk siyasi belgedir (Uderbayeva 2018: 35). Yine 1905 yılında bir grup Kazak aydını, Çar'dan Kazak bozkırlarının sömürülmesinin durdurulmasını istedi. Çar'a giden heyetin talepleri gerçekleşmese de Kazaklar, Duma seçimleri öncesi Rus Kadet Partisi ile ilişki kurmuşlardır. 1905 İhtilali Kazakların Rus meclisindeki sayılarını arttırmadı. Kazaklar göçebe bir hayat sürmekteydiler. Troysk'ta *Aykap* gazetesi çevresinde bir araya gelen birkaç gazeteci, Kazaklar arasında ihtilalci fikirleri yaymaya çalıştı. Aslında 1905 Rus İhtilali'nden etkilenenler Rus okullarında yetişen Kazak soylularının çocuklarıydı. I. Duma'da Kazak vekilleri ancak kısıtlı olarak yer bulabildiler. Bu Duma'ya Kazak bozkırlarından beş Rus, dört Kazak seçilmiştir. Yine Kazak aydınları II. Nikola'dan Kazak toplumu için bir takım haklar talep etmiştir. Aralık 1905 tarihinde, A. Bükeyhanov Batı Kazakistan aydınlarının ileri gelenlerini ve soylularını davet ederek bir konferans düzenledi. Burada Rus Kadet Partisi'yle işbirliği yapılması kararlaştırıldı. 2 Şubat 1913 tarihinde Orenburg'ta A. Bükeyhanov ve şair Mir Cakıp Yakup Dulatov'ların çıkarmaya başladığı Kazak gazetesi bilhassa Rus okullarında öğrenim gören Kazak gençlerini etkiledi. Bu durum Omsk'ta siyasi teşkilata benzer gruplar kurulmasında etkili oldu (Devlet 2014: 138). Kazakların göçebe olarak dağınık yaşamaları ve nakliye yollarının azlığı ulaşım imkânlarının dar olması, onların etkili ve güçlü bir siyaset yapmalarına engel teşkil etmiştir. Dolayısıyla siyasi faaliyetler sadece Duma'ya katılan Kazak üyeleri ile birkaç aydın tarafından yürütülüyordu. Bükeyhanov, Tınışbayev ve Seydalin gibi kişiler Kazak aydınları arasında yürüttükleri faaliyetlerle Alaş Partisi'nin kurulmasında etkili oldular (Devlet 2014: 139).

Türkistanlıların fikri ve siyasi uyanışında en büyük katkısı 16. yüzyılda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Türkler ile 18. yüzyılın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımlı Türkler yapmıştır. Gaspıralı'nın fikirleri, kendisinin neşrettiği Tercüman ve Orenburg'da Kazak Türklerinin çıkardığı Vakit gazeteleri vasıtasıyla bütün Türkistan'a yayılmıştı. İsmail Gaspıralı'nın çalışmalarıyla Türkistan'da Usul-i Cedit okulları açılmış ve bu okullardan mezun olan öğrenciler Türkistan'ın siyasi bilinçlenmesinde katkıda bulunmuşlardır (Saray 1999: 285). Yine de 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Ceditçilik hareketi, Bolşeviklerin din karşıtı uygulamaları nedeniyle kısa sürede yok olma noktasına gelmiştir (Maraş 2007: 569).

İdil ve Kafkasya ötesinde başlayan Ceditçilik hareketi ağır ağır Orta Asya da Özbekler arasında da etkili olmaya başladı. Taşkent'te Münevver Kari, ilk usul-i cedit

okulunu açtı. Ceditçilik hareketi, kendini basın yayında da gösterdi. 1905'te ilk Cedit Gazetesi Urta Aziya'nın Umurguzarlığı (Orta Asya'nın Görüşü) çıktı. Bu durum Buhara'da aynı derecede gerçekleşmedi. Buhara Kadimciler'in yoğun olduğu bir yerdi (Devlet 2014: 138).

Rusya'da halk arasında oluşan hareketliliğin etkisiyle Çar'ın bir takım hürriyetler tanıyan fermanlar yayınlaması Müslüman halkı da harekete geçirdi. Müslümanlar dilekçeler düzenleyerek, Petersburg'a göndermeye başladılar. Dilekçelerde; müftünün halk tarafından seçilmesi, mektep ve medrese işlerinin Müslümanların denetimine verilmesi, din görevlileri ve dini eğitim alan öğrencilerin askerlikten muaf tutulması ve dil ve basın özgürlüğünün tanınması gibi konulara vurgu yapılmaktaydı. Bu dönemde Rusya Müslümanlarını örgütleyen kişi olarak Abdürreşid İbrahim⁴ ön plana çıkmaktadır. Rus siyasetçilerin kongrelerine katılan Abdürreşid İbrahim aynı zamanda İçişleri Bakanı ile de görüşerek Müslümanların taleplerinin merkeze iletilmesini sağladı. Abdürreşid İbrahim, yeni tanınan haklardan faydalanmak için Azerbaycanlı liderler Ali Merdan Topçubaşı, Ali Hüseyinzade, Ahmed Agayev ile Tatarlardan Âlim Maksud ve Bünyamin Ahtem'i Petersburg'da kendi evinde bir araya getirdi. Toplantıda Rusya'daki Şii ve Sünni Müslümanları bir araya getirecek bir yapılanmanın oluşturulması konuşuldu ve bu amaçla bir kongrenin toplanmasına karar verildi (Kanlıdere 2003: 58-59).

Rusya Müslümanları Kongreleri

a) Ufa Kurultayı (10-15 Nisan 1905)

Müslümanlar arasındaki hareketliliği gören Rus yetkililer, üstünlüğü ellerinde tutmak için toplantının müftülük tarafından yapılmasını sağladı. Müftülüğün çağrısıyla Rusya Müslüman uleması, hukukçular, işletme sahibi zenginlerden oluşan bir kurultay toplandı. Ancak ilk defa böyle bir teşebbüsün ortaya çıkması nedeniyle deneyimsizlik yaşanıyordu. Tartışmalarda somut bir öneri ortaya çıkmıyordu. Toplantıda somut önerileri ortaya koyanlar Yusuf Akçura ve Rızaeddin b. Fahreddin olmuştur. Akçura, Müftülüğün özerk bir yapıya sahip olmasını önerdi. Rızaeddin b. Fahreddin ise Müftünün İslam toplumu ile hükümet arasında aracılık yapmasını ve Kazakların Orenburg Müftülüğü çatısına alınmasını teklif etti. Bu teklifler, birleştirilerek ve bazı ilaveler yapılarak rapor halinde hükümete sunuldu. Raporda Orenburg Müftülüğü için daha geniş yetkiler verilmesi, imam ve muallimlerin atanma ve azledilme yetkilerinin müftülüğe devredilmesi, Ortodoks din adamlarının bu işe karıştırılmaması istendi. Müftünün Müslümanlar tarafından seçilmesi, Kreşin Tatarlarının⁵ Müslüman olarak kabul edilmesi talep edildi. Basım yerinin neresi olduğuna bakılmaksızın dini kitapların ülkeye girişinin serbest olması, anadilini tam olarak öğrendiklerini gösteren belgeleri olmayan Müslüman çocuklarının Rus okullarına alınmaması, Kırgız, Kazak ve Türkmenlerin Tatar okullarında okumasını yasaklayan düzenlemenin kaldırılması gibi talepler raporun diğer kısmını oluşturuyordu (Kanlıdere 2003: 60).

⁴ İslam Dünyasını uyandırmaya çalışan ve seyahatleriyle tanınan Rusyalı Türk aydınlarından. Sibiry'a'nın Tara şehrinde doğdu. Orenburg ve Kazan'da eğitim gördü. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde kendisinden şüphelenildiği için bir süre hapis yattı.

⁵ Kreşin Tatarları Rusya'nın bölgeye girişinden sonra İslamiyet'i bırakarak Hıristiyanlığı seçmiş ancak sonra tekrar Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Bu durum nedeniyle Ruslar tarafından resmi olarak Hıristiyan kabul ediliyorlardı.

b) Birinci Rusya Müslümanları Kongresi (15 Ağustos 1905)

Bütün Rusya Müslümanlarını toplamak için 8 Nisan 1905 tarihinde Kazan'daki bir toplantıda karar alınmıştır. I. Rusya Müslümanları Kurultayı'nın Nijni Novgorod'da Ağustos 1905 tarihinde toplanması kararlaştırılmıştır. Kurultayın toplanmasına bir gün kala şehrin valisi Kurultay'ın toplanmasını reddettiği için oka Nehri üzerinde Gustav Strove adlı bir gemide illegal olarak toplanılmıştır. Kırım, Ural, Sibir, Kafkas ve Türkiye'den Müslümanlar katılmıştır (Kabanov 2016: 22). 15 Ağustos'ta başlayan toplantının başkanlığına Gaspıralı İsmail Bey seçildi. Toplantıya 28'i Kafkasya'dan 80'i İdil-Ural bölgesi ve 16'sı Kırım'dan olmak üzere 108 kişi katıldı. Toplantıda alınan kararlar; Rusya Müslümanları birliği teşkilatının kurulması, bunun on altı şubeye bölünmesi, Müslümanların, Ruslarla eşit haklara sahip olması için çalışılması ve bu hususta Rus terakkipverleriyle işbirliği yapılması şeklindedir (Türkoğlu: 96). Müslümanların birliği kararı alınması bakımından önemli bir kongredir.

c) İkinci Rusya Müslümanları Kongresi (13-23 Ocak 1906)

I. Kongre sonrasında Rusya'da siyasi gelişmelerin ve terör eylemlerinin artış göstermesi ülkede, Çar'ın istibdat rejimini biraz yumuşatmasına neden oldu. Temel hak ve hürriyetlerde hissedilen nispi serbestlik Rusya Müslümanlarını da etkiledi. Bu durum, I. Kongrede Kazan Şubesi tarafından yapılması kararlaştırılan II. Kongre'nin yapılmasını zaruri kılıyordu. II. Kongre'nin yapılması zorunluluğu Ülfet Gazetesi'nde Abdürreşid İbrahim tarafından sık sık dile getiriliyordu. Gaspıralı İsmail Bey de aynı görüşü paylaşmaktaydı. Kongre'nin gündemine ilişkin maddeler ise şu şekilde belirtilmiştir (Hablemitoğlu 2004: 105-106).

- 1-Rusya Müslümanları İttifakı'nın yönetim şeklinin tayini
- 2- İşbirliği yapılacak Rus siyasi partisinin belirlenmesi
- 3- Devlet Duma'sına en fazla Türk milletvekili seçilmesinin yollarının görüşülmesi
- 4-Türk topraklarının korunması
- 5- Türklerin hak ve hukukunu kısıtlayan sınırlandıran kanunların feshedilmesi
- 6-Kırgız ve göçebelerin dini merkeze tabi olma hakkının verilmesi

Bu kararların dışında eğitim ve dini görevli atama gibi konularda kararlar belirlendi.

Kazan komitesi üyesi Yusuf Akçura kongrenin Rumi 16 (Miladi 29) Ocak'ta Moskova'da toplanacağını delegelere bildirdi. Ancak hükümetten izin alınamayınca toplantı yeri Petersburg olarak değiştirildi. Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelen delegeler, 15 Ocak günü toplantının yapılacağı salona geldiklerinde hükümetin toplantıyı yasakladığını öğrendiler. Ertesi gün izin için tekrar başvurulduysa da bir sonuç alınamadı. 18 Ocak'ta İçişleri Bakanlığı'na giden kongre temsilcileri bakan tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine delegeler, Cemiyet-i Hayriyye Dairesi'nde bir toplantı yaparak Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırladığı Rusya Müslümanları İttifakı Nizamnamesi'ni müzakereye başladılar (Türkoğlu: 97). 22 Ocak tarihinde Petersburg gazetelerinde hükümetin her türlü toplantıya izin verdiği haberi yayımlandıca 23 Ocak

tarihinde 83 delegeni katılımıyla Muhammed Âlim Maksud'un evinde toplantı gerçekleştirildi. Kurultaya katılanlar bir İttifak Tüzüğü kabul etti. İttifaka katılanlar İttifak el-Müslimin Partisi kurulması kararı aldı. Ayrıca İttifaka katılanlar, kurultaylar düzenleyecek, maddi yardımda bulunacaklar, yerel faaliyetlere katılacaklar (Kabanov 2016: 23). Kabul edilen tüzüğe göre, Rusya Müslümanlarının İttifakı adı verilen teşkilâtın bir merkez komitesi olacak ve bütün Rusya on altı bölgeye ayrılacaktı. Her bölgede mahallî meclisler oluşturulacak ve meclis üyeleri o bölgede toplanacak kongre tarafından seçilecekti. Her yılın 15 Ağustosunda merkezlerden birinde genel kongre yapılacaktı. Ayrıca Müslümanların sayısına göre Duma'ya milletvekili göndermek için Rusya hükümetine başvurulmasına karar verildi. Toplantıda, Rus siyasî partileriyle iş birliği meselesi de görüşüldü ve alınan kararlar bir dilekçeyle hükümete bildirildi (Türkoğlu: 97).

d) Üçüncü Rusya Müslümanları Kongresi (16-21 Ağustos 1906)

İlk iki kongre hükümetin izni dışında yapıldığı için birçok kişi kongreye katılmaya çekinmiştir. Ayrıca ittifak fikrine karşı olanlar da bu kongreleri toplayanları akılsızlıkla suçlamıştır. III. Kongreye gelindiğinde Abdürreşid İbrahim'in girişimleri sayesinde yapılacak toplantı için resmi izin alındı (Kanlıdere 2003: 63). Kongreye 500 delege dışında delege olmadan da 300 kişi katılmıştır (Kabanov 2016: 23). Bununla birlikte Abdürreşid İbrahim, Muhammed Âlim Maksud ve Lutfullah İshakov'un izin dilekçelerinin basına sızması kongre ileri gelenlerini oldukça şaşırttı. Zira dilekçede kongrenin toplanış amacı olarak Rusya Müslümanları arasında Panislamizm, sosyalizm ve anarşizm fikirlerinin yayılmaya başladığı ve sadık tebaanın bu fikirlerle mücadele etmek için kongre toplamak istedikleri belirtiliyordu. Devletle ilişkilerde dürüstlüğü esas alan bir siyaset taraftarı olan İsmail Gaspıralı, Abdürreşid İbrahim'in hile ile izin almış olmasını doğru bulmuyordu (Kanlıdere 2003: 63).

Kongre başlamadan bile delegelerin görüşleri ikiye bölünmüştü. Muhafazakârlar Rusya Müslümanlarını dini ve kültürel bir çatı altında toplamak istiyorlar, herhangi bir siyasi faaliyete katılmak istemiyorlardı. Solcu radikaller ise, Müslümanlar arasındaki sosyal farklılıklar nedeniyle bütün Müslümanların bir parti çatısı altında toplanmasına karşıydı (Kabanov 2016: 23) Nitekim kongre, Rusya Müslümanlarının dinî meseleleri, ilk mekteplerle dinî medreselerin ıslahı, imam, öğretmen ve müderrislerin durumlarının düzeltilmesi gibi konular görüşülmek üzere toplanacaktı. Delegeler Ağustos ayının başlarında Nijni Novgorod'a gelmeye başladı. İsmail Gaspıralı, Seyid Gerey Alkin ve Ali Merdan Topçubaşı, iznin alınma şekli nedeniyle kongreye katılmama tehdidinde bulundular. 16 Ağustos'ta esnaf kulübü salonunda başlayan kongreye, resmî izinle düzenlendiğinden, önceki kongrelere oranla büyük bir katılım oldu. Kongrenin başkanlığına Ali Merdan Topçubaşı getirildi. İttifakın önderleri, kültür meseleleriyle uğraşmaktan ziyade Müslümanları siyasî bir teşkilât içinde toplamayı arzuluyordu. Bu hususta Yusuf Akçura ile İsmail Gaspıralı uzun konuşmalar yaptılar. Kongrede müzakere edilen konular arasında en önemlisi yine eğitim meselesiydi. Kazanlı öğretmen-molla Abdullah Apanayev başkanlığında oluşturulan on beş kişilik komisyon Rusya Müslümanlarının eğitim hayatıyla ilgili bir rapor hazırladı. Kongrede görüşülen meselelerden biri de dini müesseselerin ıslahı idi. Komisyon, on üç maddeden oluşan raporunda Rusya Müslümanlarının dinî kurumlarına ait mevcut kanun ve hükümlerin

değiştirilmesi, müftülerin halk tarafından seçilmesi, bütün Müslüman önderlerin hukuken Rus papazlarıyla aynı seviyeye getirilmesi teklif ediliyordu. Ayrıca kongre başkanı Ali Merdan Topçubaşı'nın, Kafkasya'daki Sünnilik ve Şiilik gibi mezhep ayrılıklarının teşkilât yönetiminde hiçbir etkisinin olmaması gerektiği hususundaki teklifi kabul edildi. Toplantıya katılanların tamamı "Usûl-i Cedidi benimsedi (Türkoğlu: 97).

Ayrıca toplantıda kadınların seçme seçilme hakkı konusu da ele alındı. Bu teklife din adamları karşı çıktı. Sonuç olarak, Rusya Müslümanlarının III. Kongresi'nde alınan kararlarla "İttifak" siyasi bir parti mahiyetini kazandı. Programın esası, Rus liberal burjuva aydınlarının partisi olan KADET'e daha yakındı. 16-21 Ağustos 1906 tarihinde yapılan bu kongreye katılanların çoğunluğu ihtilalci karakterde olmayıp rejimi devirmek gibi bir çaba içinde değildiler. Zaten kabul edilen "İttifak Programı da Çarlık Rusya'sı içindeki Müslümanlara kültürel muhtariyet, eşit haklar sağlamayı göz önünde bulunduran masum dilekçelerden ileri gitmiyordu. Bazı kusurlarına rağmen III. Kongre, Rusya Müslümanlarının siyasi çalışmalarında önemli bir adım olmuştur (Devlet 2014: 88).

Bu kongreden sonra Rus hükümeti, Müslümanların meselelerini görüşmek üzere üç danışma toplantısı düzenledi. Bu toplantılarda mektep ve medreselerle ilgili önemli kararlar alındı ve hükümete sunuldu. Rusça ve Tatarca olarak yayımlanan kararlar, Müslüman halk tarafından benimsendi (Türkoğlu: 97).

I. Dünya Savaşı'nda Rusya Müslümanları

I. Dünya Savaşı başladığı sırada Rusya Müslümanları arasında siyasi çalışmaların yanı sıra edebi ve toplumsal alanda da hareketlilik yaşanıyordu. III. Kongrede siyasi olarak "ittifakın" kurulması kararı alındı. Fakat 1914 yılında savaştan bir süre önce aydınlar arasında dil konusunda da tartışmalar başladı. Rusya Müslümanları arasında bütün Türkler için edebi bir dil seçme konusu üzerinde tartışmalar artmış olup bu tartışmalar Osmanlıcaya karşı bir cephe oluşturdu. Bu dönemde Kazan Türkçesiyle basılan kitap sayısı daha fazlaydı. Öte yandan 1905 Ayaklanması, Türkler arasında bir milli uyanışa yol açmasına rağmen, 1905-1914 yılları arasında Türklerin Ruslarla yaklaşması ve kültürel olarak Rusların etkisi altına girmesine yol açtı. Yine de Türkler arasında Türkçü ve Turancı fikirler etkinliğini korumaya devam etmiştir. Rus Çarı ise bu dönemde ordusunda görevli Türk kökenli askerlerden bazılarını yüksek mevkilere getirerek Türklerin çarlığa bağlılığını arttırmaya çalışıyordu. Bu genel durumun yanında Türkler arasında bazı gizli örgütlerin de kurulduğunu görülmektedir. 1912-1913 yıllarında Türkistan Türkleri arasında siyasi hareketler başlamış ve teşkilatlar kurularak ihtilalci sosyalistlerle ilişkiler kurulmuştur. Aynı zamanda bir takım Ferganalı Türk devrimciler, İhtilalci Sosyalistlerle görüşerek bölgedeki halk için; Sibir demiryolları ile Afganistan ve İran sınırları arasında bütün yerli halkın hukuk ve vergilerde Ruslarla eşitliği, göçebe Müslümanlar yerleşik hayata geçirilip onlara toprak sağlanmadan Rus göçüne izin verilmemesi, modern eğitim yapılması gibi isteklerde de bulunmuştur. Yine Kırım'da 1908-1914 yılları arasında geniş bir propaganda yapan "Vatan" adlı gizli bir ulusal örgütlemenin de varlığından bahsedilmektedir (Bayur 1991: 278-79).

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Rusya Müslümanlarının durumunu Osmanlı Devleti savaşa girmeden öncesi ve savaşa girdikten sonrası olmak üzere iki dönemde

değerlendirmek gerekmektedir. Ayrıca savaş öncesinde Balkan Coğrafyasındaki olaylar, Rusya Hâkimiyetindeki bütün Kırgız ve Tatar Müslümanları üzerinde etkili olmuştur (BOA., HR. SYS. 1344/55). Bununla birlikte Rusya'da hükümet, Müslümanları ümitsizliğe düşürmek için gazetelerde Osmanlı Devleti aleyhinde pek çok haber yayınlamıştır. Bu yolla Rusya'daki Müslümanların Osmanlı Devleti'ne meyl ve yardım etmeleri önlenmek istenmiştir. Fakat bu dönemde Rusya'da sıkı bir sansür uygulandığından Osmanlı Devleti de, bu haberlerin tekzibi babında Kafkasya'da en çok okunan Yunan gazetelerinin tahkikini ve kontrol altında tutulması yolunu seçmiştir (BOA, HR. SYS. 2103/6). Buna rağmen, ilk dönemde Rusya Müslümanlarının ileri gelenleri Rus devletine bağlılık göstermiş ve Duma'daki Müslüman temsilciler de buna çeşitli yollarla destek vermiştir. Öte yandan Azerbaycan halkından çeşitli kışkırtmalar sonucu Almanlara karşı savaşmaları için bir ordu kurulmuştur. Türkistan'ın işgali sonrası yapılan anlaşma gereği, Türkistan'dan 1916 yılına kadar asker alınmayacak fakat onlar da para ve on binlerce at ve deve göndererek Rus devletine destek olacaktı. Bu durumun temel sebebi ise hükümetten gelen örgütlü baskı sonucu oluşan korkudur. Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra ise ilk aşamada Orenburg Müftüsü Muhammed Sultanof, Osmanlı Devleti'ne karşı bir bildiri yayınlarak Rusya Müslümanlarını düşmana karşı savaşa davet etmiştir. Müftü dışında birçok gazeteci ve Rusya'da yaşayan Türkçü de bu konuda Müftüyü destekleyici yazılar yazmak zorunda kalmıştır. Kırım ve Kazan bölgesinde Osmanlı Devleti lehine gizli çalışmalar yapıldı. Türk İhtilalci Sosyalistler Padişah-Halife lehine Türkistan'da bildiriler dağıtarak, Müslümanlar için kurtuluş vaktinin geldiği ve harekete geçilmesi gerektiği şeklinde çağrılar yaptı. Bu çağrılar yapanların önde gelen isimlerinden biri, Yusuf Akçura'dır. Yusuf Akçura, Türk Yurdu Dergisi'nde yayımladığı yazılarında bütün Türklerin Osmanlı Devleti'ne destek vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Akçura, bu yolla Akdeniz'den Çin'e kadar bütün Türklerin bir araya geleceğini dile getirmiştir (Bayur 1991:280-84).

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Rusya Müslümanlarının bir arada hareket etmeye yönelik faaliyetlerinin de devam ettiğini görülmektedir. Türklerin çalışmalarının devamının yanında Rusya'da şartlar tekrar değişmiş ve mutlakiyet yeniden güçlenmişti. Baskıların artmasıyla parlamento dağıldı. Seçim kanunu muhalifler ve Rus olmayan topluluklar aleyhine değiştirildi. Basına kısıtlamalar getirilerek, inkılapçı ve milliyetçi aydınlar takibata maruz kaldı. Öte yandan 1908 yılında Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan Jön Türk devrimi Rusyalı Türk aydınları İstanbul'a çekti. Bu dönemde İstanbul, Rusya ve Türkistan'dan gelen aydınların cazibe merkezi oldu. Bu dönem, Osmanlı Devleti ve Rusya Türkleri arasında yoğun fikir alışverişi ve kültürel yakınlığın arttığı dönemdir. Kazanlı, Kırımlı, Kafkasyalı aydınlar Osmanlı siyasi ve kültür hayatında önemli roller üstlendi. Rusya'da kalan aydınlar için durum daha karmaşık hale geldi. III. Kongreden sonra Rusya'daki "İttifakın" dağılmamasına rağmen önderlerinin Rusya'yı terk etmesi nedeniyle çalışmaların aksamasına yol açtı. Öyle ki 1907 yılından itibaren bazı çalışmalar yapılsa da bunlar başarıya ulaşamadı (Şimşir 2009: 292). 1914 yılına gelindiğinde ise, Rusya'da yeni bir kongrenin toplanması için çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. 1914 yılında Duma'da görev yapan "Müslüman Fraksiyonu" üyelerinin çabalarıyla hükümetin izin vermesi sonucu, 15-25 Haziran tarihleri arasında Petersburg'da Bütün Rusya Müslümanları IV. Kongresi'nin yapılacağı duyuruldu (Devlet 2014: 90).

Hükümet Petersburg'daki kongreye müsaade etmekle birlikte faaliyet sahasını kısıtladı. Gazetecilerin kongreyi takip etmesi yasaklandı. Dâhiliye Nezareti'nin izniyle Petersburg'da Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye Dairesi'nde dokuz gün süren Rusya Müslümanları Konferansı'na Tatarlar, Kırgızlar, Türkmenler, Polonya ve Litvanya Müslümanları katılmışlardır (BOA. DH. UM. 2 ŞB. 1/26). 15 Haziran 1914 tarihinde Hasan Ata Muhammedov tarafından açılan kongreye katılan 31 delege, üç komisyon oluşturularak çalışmalara başladı (Türkoğlu: 97). Genel olarak, Müslümanların perişanlığının hükümetin kusurlarından ileri geldiğinden bahsedilmiş ve Kırgızları Hıristiyan yapmak üzere hükümetin onların Orenburglu imamlar ve ulemasıyla ilişkilerini kestiğinden şikâyet edilmiş ve Müslüman mekteplerinin kapatıldığına evkafın gasp edildiğine dair beyanatta bulunulmuştur. Kongre tarafından imamlar ve ulemaya ahali tarafından maaş itasına, erkeklerin 18 ve kadınların 16 yaşından itibaren izdivacına ve mevcut bulunan üç müftülükten hariç Kuzey Kafkasya ile Türkistan'a iki müftülük daha açılmasına bunlara bağlı kadılık ve eyalet meclisleri ihdasına, mevcut olanların âdem-i tezcine, bir darü'l muallimin kurulmasına karar verilmiştir. Ayrıca Türkistan'daki muhakeme ile Orenburg heyet-i İslamiyesi ve mekteplerin ıslahatına dair kararlar da alınmıştır (BOA. DH. UM. 2 ŞB. 1/26). Kongrede, Sibirya Müslümanlarının zor durumda bulunduğundan, bu durumun imamlar ve ulemanın zayıf maliyesinden ve Müslüman halkın perişanlığının hükümetin kusurlarından kaynaklandığından bahsedilmiştir. Kırgızları, Hıristiyan yapmak üzere hükümetin onların Orenburg imam ve ulemasıyla alakalarını kestiğinden şikâyet edilmiştir. Kongrede, Kırgızların 1860 tarihine kadar Orenburg imamlarına ve ulemasına bağlı bulunduğu, o sırada Rusya hükümetinin bunları Ortodoks dinine zorlayarak İslamiyet'le ilişkilerini kesmek istediğini fakat Kırgızların buna rağmen, dinlerini muhafaza için çabalarını arttırdığı ve gizli birçok mescit ile yüze yakın medrese inşa ettikleri ve Meşrutiyet'in ilanından sonra Rusya hükümetinin bunlara karşı siyasetini değiştirdiği ifade edilmiştir. Yine Kongrede, hükümetin İslam mekteplerine karşı izlediği düşmanca siyasetten bahsedilerek mekteplerin sebepsizce kapatıldığı, 1909 yılından beri Kırım'da 100 mektebin kapatıldığı dile getirilmiştir. Evkafa gelince evkafın İslam cemiyetinin malı olduğuna dair mevcut kanuna rağmen, bunların hazine tarafından gasp edildiğine ve 1886 yılında 300 bin evkaf varken, bunların sayısının 1914 yılında 50 bine düştüğü belirtilmiştir. Ayrıca ulemanın hükümetten maaş kabul etmemelerine de karar verilmiştir (BOA. HR. SYS. 1344/80). Kongrede mektep ve medreseler, vakıflar, vilâyet meclisleri, şer'i mahkemeler, müftü ve şeyhülislâmlar Hakkında 119 maddelik bir lâyiha hazırlanmıştır. Bu maddeler arasında siyasî mahiyetteki tek talep, Türkistan ve Bozkır (Dala) Eyaleti Kırgızlarına da (Kazak) Duma'ya temsilci gönderme hakkının tanınmasıydı (Türkoğlu: 92).

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bölgedeki halklar bağımsızlıklarını elde etmek için büyük devletlerin desteğini almaya çalıştılar. Bölgenin yer altı zenginlikleri İtilaf ve İttifak devletlerinin bölgeye yakınlık duymalarını sağladı. Bölgedeki Türkler, kültürel alanda gelişme göstermişken özellikle Azerbaycan askeri olarak zayıf durumdaydı. Rusların Türkleri askere almaması da bu durumu daha da derinleştirdi. Ruslar aynı politikayı Türkistan içinde uygulamışlardı. Türkler askeri alanda olduğu gibi devlet yönetiminden de mümkün olduğunca uzaklaştırılmışlardı. Bu nedenle Azerbaycan ileri gelenleri bağımsız devlet düşüncesinin başkasının yardımıyla

gerçekleşebileceğinden yola çıkarak hareket etmeye başlamıştı (Yılmaz 2008: 144-145). I. Dünya Savaşı sırasında, Çarlık Rusya'nın yıkılması sonucu Türklerin oluşturacağı federal bir devlet kurma beklentisi Musavvat Partisi'ni harekete geçirmiştir. Musavvat Partisi, Azerbaycan'daki siyasi toplulukları bir araya getiren bir parti olarak kurulmuştu. Özellikle Rusya Duması'ndaki milletvekillerini bir araya getiren Musavvat, programında Pantürkist fikirleri göz ardı etse de, Rus İmparatorluğu'ndaki Kafkas Müslümanlarının özerkliği için mücadele etmiştir (Mihaylov 2016: 140) Bununla birlikte Musavvat Partisinin yanında Difai Partisi üyeleri de Azerbaycan'ın bağımsızlığı için yoğun faaliyetlerde bulunmuştur. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti liderleri Şubat 1915 tarihinde Enver Paşa ile Erzurum'da gizlice görüşerek ona Difai partisi üyelerinin Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketine başlamasını teklif ettiler. Bu görüşmeden sonra Osmanlı Devleti'nin bölgeye ilgisi arttı. Osmanlı Devleti, Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla bölgede çalışmalar yaptı. Azerbaycan'da bir İttihat ve Terakki bürosu açıldı. Bunun yanında Kafkas halklarından özel gruplar oluşturuldu. Çeçen ve Avarlardan bir birlik oluşturularak bunlara Gürcü ve Kürtlerin de katılımıyla Rusya'ya karşı bir ayaklanma düzenlendi. Ancak Gürcülerin destek vermemesi nedeniyle ayaklanma başarısız olmuştur (Yılmaz 2008. 146-148).

Şubat 1917'de başlayan devrim üzerine, Rus ordusu Kafkasya'da, çözülmeye başladı. 3 Mayıs 1917 tarihinde, Terekale (Vladikafkas)'de halk kurultayı toplanarak, bir icra organı (Birleşik Şimali Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliği Merkez Komitesi) kuruldu. 18 Eylül 1917'deki ikinci toplantıda, kurultay, "Kuzey Kafkasya Milli Müessesarı Meclisi" adını alarak, Kuzey Kafkasyalıların siyasi bir birlik teşkil ettiğine karar verildi (Ateş 2013: 173).

Rusya'da, 1917 yılında Bolşevikler iktidara geçince, bir taraftan Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli antlaşmaların geçersizliğini ilan etmişler; diğer taraftan da, 15 Kasım 1917 tarihinde, "Milletin Hakları Bildirisi" ile her milletin kendi geleceğini kendisinin tayin etmesi ilkesini kabul ettiklerini açıklamışlardır. Hatta Lenin, daha Kasım 1917 tarihinden önce, Rus ordularının Kafkasya'da Ermenilerin işgal ettiği topraklardan ve Doğu Anadolu'dan çekilmesi gerektiğini açıklamıştır. Kuzey Kafkasya Merkez Komitesi, 20 Kasım 1917 tarihinde, Rusya'dan ayrıldığını ve bağımsız bir devlet olduğunu ilan etti. Bundan memnun olmayan Kazaklar ve Ruslarla çeşitli çatışmalar yaşandı. Transkafkasya'da ise, Gürcü Menşeviklerin liderliğinde; Gürcü, Ermeni ve Azerilerden oluşan, "Maveray-ı Kafkas Komiserliği" Transkafkas Federasyonu, 28 Kasım 1917 tarihinde kuruldu. Fakat bu federasyonun milli kuvvetleri yok denecek kadar azdı (Ateş 2013: 174).

Türkistan'daki siyasi ortama bakıldığında, Ruslar, Türkistan'ı istila ettikten sonra yaptıkları anlaşma gereği bölge halkının askere alınmayacağını açıklamışlardı. Bu durum Birinci Dünya Savaşına kadar devam etti. Ancak savaş boyunca uğranılan büyük kayıplar üzerine Rus Çarı, 1916 yılında Türkistan halkının da askere alınmasını emretti. Aynı zamanda Türkistanlılara güvenmediği için askere alınanların ellerine silah vermek yerine cephe ve cephe gerisinde siper kazmak gibi işlerde işçi olarak kullanmayı düşündü (Bayur 1991: 286).

Rusya, Türkistan halkına hiçbir zaman eşit vatandaşlık hakkı vermemesine rağmen, asker isteğinde bulunuyordu. Hâlbuki Türkistan halkı Duma'ya temsilci gönderme hakkına bile sahip değildi. Şimdi bu şartlarda yaklaşık olarak yarım milyon Türkistanlıyı silahaltına alması büyük bir haksızlık olarak görülüyordu. Bu nedenle Türkistan halkı, duruma çok çabuk tepki gösterdi. Ruslara karşı gösteriler yapılmaya başlandı. Bu gösteriler sırasında Rus kolluklarının halkı ateş açarak dağıtmaya çalışması üzerine halk ilkel silahlarla Ruslara karşı ayaklandı. Türkistan'da milli ayaklanmalar başlamış oldu. Hocent Şehri ayaklanmaların merkezi oldu. Hocent'teki ayaklanmayı Semerkand'ın kaza ve köylerinde başlayan ayaklanmalar takip etti. Bu ayaklanmalar genişleyerek bölgenin tamamını etkisi altına aldı. Böylece bağımsızlık hareketi başladı. Hareketin parolası "Çar ve Ruslar Defolsun! Müslümanlara Hürriyet İsteriz! Biz, İslam Devleti Kurmak İstiyoruz!" idi. Ruslar, ayaklanmalara karşı Yarbay İvanov ve Popenkut komutasında cezalandırma birlikleri gönderdiler. Bu birlikler özellikle Cizzak'ta olmak üzere Türkistan'da katliam boyutunda bir hareket gerçekleştirdiler. Böylece Cizzak ayaklanması bastırılmış olsa da olaylar tüm Türkistan'a yayıldı ve halkın her tabakasından insan bu isyancılara destek verdi (Hayit 2004: 208).

İsyancılar çok iyi silahlanmış olan Rus birlikleri ile girdikleri çatışmalarda ağır kayıplar verdi. Ayaklananlar, çar ordusunun şiddetli baskılarına karşı gelme gücüne sahip olmadıklarını anladıktan sonra, canlarını kurtarmak için vatanlarını terk etmek zorunda kaldı. Ayaklananların dağınık bir şekilde hareket etmeleri, düzenli haberleşme ve merkezi yönetim olmaması, askerî eğitim eksikliği, ayaklanmaların başarısızlıkla sonuçlanmasına neden oldu (Kara 2011: 543). Dış güçlerden hiçbir şekilde yardım alamayan Türkistanlılar cesaretle savaşmalarına rağmen yenilmekten kurtulamadılar. Rusların üstün taraf olmasına rağmen, ayaklanmaların bastırılması Şubat 1917 tarihine kadar devam etti. Hatta Ruslar, ayaklanmaları bastırmak için askeri birliklerin yanı sıra Rus göçmenleri de kullandı (Hayit 2004: 209).

1916 isyanları, her iki taraf açısından da yıkıcı sonuçlar doğurdu. Rusya Müslümanları, bu isyanlarda büyük kayıplar verdi. Yalnızca Kırgızların kaybı 30.000'i aşmaktaydı. İnsan kayıplarının yanında, birçok köyün yakılması ve hayvan sürülerinin telef olması gibi sonuçlar, Türkistan halkının yaşam şartlarını daha da kötüleştirdi. Ancak daha sonra, 1930'lara kadar sürecek olan Basmacı hareketleri, bu isyanlarda kendisini gösteren moralin de etkisiyle Rusya'da Türk-Müslüman bağımsızlık hareketlerinin simgesi hâline geldi. İsyân, Ruslar açısından da olumsuz sonuçlar doğurmuştu. İnsan kayıpları Türklere göre çok daha az olan Ruslar, bu isyanlardan daha çok stratejik olarak zararlı çıkmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sürerken meydana gelen bu isyanlar, Rusların bazı birliklerini savaş sahasından çekerek Türkistan bölgesine kaydırmalarına neden olmuştur. Bu nedenle, Rusya'nın cephelerdeki pozisyonu da zayıflamıştır. Bolşevik devrimine giden yolda, Rus Çarlığı'nı, pek çok etkenle birlikte bu isyanlar da zayıf düşürdü (<http://acukbitig.blogspot.com.tr/2011/08/rusyada-1916-isyandar.html> Son Erişim:29.04.2017).

1916 Ayaklanması, Rus işgali altındaki Türkistan'ı kurtuluşa ulaştıramadı. Bu nedenle Rusya'nın içten bir ihtilal ya da dıştan bir askeri yenilgiyle yıkılmasına bel bağlandı. Türkistanlıların bu beklentisi, Şubat 1917 tarihindeki ihtilal sonucu

gerçekleşti. Ancak Çarlığın devrilmesi durumu daha da kötüleştirdi. Türkistan'da bulunan Ruslar ve asker kaçakları memleketi talan etmeye başladılar. Ruslar eskisi gibi kendilerini memleketin efendisi olarak görüyorlardı. Savaş zamanında silahlandırılan Rus göçmenleri ile halk baskı altında tutuluyordu. Nihayetinde Mart 1917 tarihine gelindiğinde Ruslar, Taşkent'te kontrolü ele geçirdi. Türkistan idaresi yeniden düzenlendi ve Geçici Hükümet Encümeni kuruldu. Encümen üyelerinin çoğu Ruslardan oluşuyordu (Hayit 2004: 212-14). Böylece Çarlık Rusya'sı yıkılmasına rağmen, Türkistan hâlâ Rus egemenliği altındaydı. Bununla birlikte, Rusya'da 1917 İhtilali Rusya Müslümanları için yeni siyasi fırsatlar da ortaya çıkardı. Rusya'da ihtilal başarılı olmuş ve Çar II. Nikola tahttan feragat etmek zorunda kalarak yerini L'vov'un başkanlığında geçici hükümete bırakmak zorunda kaldı. Böyle bir ortam çoktan beri hem gizli hem de görünür halde siyasi faaliyet yürüten Rusya Müslümanları için yeni siyasi atılımlara zemin oluşturdu. 25 Mart 1917 tarihinde Kırım'ın pek çok yerinden gelen 1.500 Müslüman temsilci Akmesit (Simferopol)'de toplandı. 50 kişiden oluşan "Kırım Müslümanları İcra Komitesi" kurularak başına Numan Çelebi Cihan getirildi. Kırım'da muhtar bir idare ve genel seçimlere gidilmesi gibi önemli kararlar alındı (Hablemitoğlu 2004: 158).

Kırım'da önemli siyasi gelişmeler yaşanırken İdil-Ural'da da siyasi faaliyetler artmıştı. İdil-Ural'da ilk ihtilalci hareketler Sosyal Demokrat Partisi ile Es-Er Partisi'nin çatısı altında kurulan Müslüman komiteleri ile ortaya çıktı. 14-17 Nisan 1917 tarihleri arasında Ufa'da I. Ufa İli Müslüman Kongresi toplandı. Nisan ayında Kazan'da yapılan başka bir kongrede ise, "Tatar halkının milli kaderini tayin ve tespit edecek milli şuranın kurulmasına" karar verildi. Türkistan'da ise, 16-23 Nisan tarihleri arasında Taşkent'te toplanan ilk Türk kongresinde Rusya'nın gelecekteki idare şekli konusunda "federasyon" tezi öne sürüldü. Ayrıca daha önce gasp edilen toprakların iade edilmesi kararları alındı. "milli merkez" adıyla bilinen "Müslüman Merkezi Şura" oluşturuldu. Orenburg'da I. Kazak Kongresi toplandı. 1917 Rus ihtilali Kuzey Kafkasya'da da etkili oldu. Bölgede ilk olarak Dağlılar Kongresi toplandı. Burada da federalizm konusu öne çıkmaktaydı. Ayrıca Nisan 1917 tarihinde Bakü'de "I. Kafkas Kurultayı" toplandı. Bu kurultayda Türkçü, İslamcı, Sosyalist görüşler çerçevesinde müzakere yapıldı. Burada da "federasyon esasına bağlı bir cumhuriyet" kurulması kabul edildi (Hablemitoğlu 2004: 159).

Rusya'da oluşan bu durum Rusya Müslümanlarının ilk genel toplantısını yapmasında etkili oldu. Azerbaycanlı zenginlerden Şemsi Asadullayev'in Moskova Müslümanlarına hediye ettiği binada yapılan kongreye, Rusya'nın çeşitli yerlerinden gelen 900 kişi katıldı. Kurultayın en dikkat çeken özelliği ise, delegelerin 112'sinin kadınlardan oluşmasıydı (Devlet 2014: 258).

Bu kongrede kadın-erkek eşitliği, memleket idaresi, kültür ve eğitim, dini idareler, işçi meselesi, arazi meseleleri, hatun-kız, arazi teşkilatı hakkında ve "milli şura" oluşturulması konularında kararlar alındı. Toplantının en önemli meselelerinden biri ne tür bir özerklik talep edilmesi fikriydi. Bu soruya Kazan Tatarları ve Kuzey Kafkasyalılar demokratik bir Rusya içinde kültürel özerklikten yana tavır alırken, Kazanlı Ayaz İshaki ve Sadri Maksudi, Rusya'nın merkezîyetçi bir devlet olmasından yanaydı. Bu yüzden Azerbaycanlı, Türkistanlı, Kırımlı, Kazak, Başkurtların topraklı

özerkliğine karşı çıktılar. Nitekim topraklı özerklikten yana olanlar Tatarların savunduğu talepleri reddettiler ve böylelikle Rusya Müslümanları arasında önemli bir ayrılık ortaya çıktı. Bundan sonra her grup kendi kaderini belirleme yoluna gitti (Kanlıdere 2003: 185).

Bu kongrede alınan kararların Bakü, Taşkent, Kazan gibi şehirlere bildirilmesi için II. Kongre yapılması kararlaştırıldı. Kazan'da yapılan bu kongreye katılım az oldu. Bu sırada Rus İç Savaşı yaşanmaktaydı. Bu kongrede Sadri Maksudi'nin projesi doğrultusunda İç Rusya Müslümanlarının milli-medeni muhtariyeti kabul edildi (Hablemitoğlu 2004: 185). Bu toplantıda Türk boylarının farklı görüşe sahip temsilcilerinin fikirlerini ilk defa açıkça ifade edebilmiş olmaları kongrenin önemli özelliklerinden olmuştur (Türkoğlu: 98). Bununla birlikte söz konusu olan kongreler 1-7 Eylül 1920 tarihleri arasında Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı şeklinde kendini göstermiştir⁶.

Sonuç

Kafkasya ve Türkistan'ı yayılma alanı olarak seçen Çarlık Rusya'sı, bu coğrafyada merkezi bir devletin olmamasıyla hızlı bir şekilde bölgeye nüfuz etmiştir. Kafkasya ve Türkistan halkı Rus egemenliğine karşı direnişle karşılık verse de, muvaffak olamamışlardır. Bölge halkı, özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren Ruslaştırma ve Ortodokslastırma politikasına maruz kalmıştır. Ruslar, sadece bölgedeki Müslümanların değil, Ortodoks olmayan diğer Hıristiyan halkın da dini ve siyasi faaliyetlerine pek çok kısıtlama getirmiştir. Oysaki bölgede tarihi süreçte Rus hâkimiyetine karşı bağımsızlık faaliyetleri ve direnişler olsa da, bu faaliyetler istenilen sonucu vermemiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, her fırsatta Yakın Doğu'daki toprakları üzerinde bir takım emeller besleyen Rusya'yı yakından izlemekteydi. Özellikle Rusya Müslümanlarının Hıristiyanlaştırılması ve Ruslaştırılması konusunda raporlar hazırlatılarak İslam âlemi için önemleri üzerinde durmuştur. 1900'lü yılların başına geldiğimizde ise, hem Rusya'da meydana gelen 1905 İhtilali'nin etkisi hem de Türk aydınların faaliyetlerinin etkisiyle Rusya Müslümanları arasında bir milli uyanış başlamıştır. Tarihsel açıdan Rus ilgi alanında olan Osmanlı Devleti de, kendi topraklarında meşruti bir ihtilale sıcak bakmazken, 1905 İhtilal ortamını Rusya Müslümanlarının birleşmesi için bir fırsat olarak görmüştür. Ayrıca Rusya Müslümanları bu dönemde kongreler düzenleyerek sorunlarına çözümler aramıştır. Ancak bu düzenlenen kongreler ve alınan kararlar çok fazla uygulama alanı bulamamıştır. Çünkü 1905 İhtilali ile yumuşayan hava, Çar'ın otoritesinin tekrar güçlenmesiyle bozulmuş ve süreç Müslümanlar aleyhine gelişmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında ise, Türkistan ve Kafkasya'da Çarlık karşıtı pek çok isyan çıkmıştır. Fakat Çarlık Rusya'sı, bu isyanları kanlı bir şekilde bastırmıştır. 1917 Bolşevik Devrimi, Rusya Müslümanları için bir umut ışığı olmuştur. Ancak yeni kurulan rejim de, Müslümanlara istedikleri siyasi zemine imkân vermemiştir. İmparatorluğun dağılmasından fırsatla kurulan pek çok Cumhuriyet, uzun ömürlü

⁶ Doğu Halkları Kurultayı'nda Doğu halklarının özgürlüğü, sömürgeler sorunu, toprak sorunu, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçları ile emperyalizmin tahlili ayrıntılı bir şekilde tartışılmıştır. Konu ile ilgili daha kapsamlı bilgi için bkz. Yavuz Aslan, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü), İstanbul 2007, Kaynak Yayınları.

olmamıştır. Rusya Müslümanları bu sefer de emperyalist devletlere karşı, Sovyetlerin Doğu politikası ekseninde, Sovyet rejimine bağlı olarak varlıklarını devam ettirmek zorunda kalmışlardır.

KAYNAKLAR

- ASLAN, Yavuz, (2007), **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü)**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ATEŞ, Sinan, (2013), "Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, C. II, S. 5**, s.163-178.
- AZİZOV, Eldar, (2009), **Difai: 20. Asrın Başlarında Ermeni Azeri Anlaşmazlığının İlk Tarihi ve Sebepleri**, (Çeviren Abdülkerim Üregen) Bakü.
- BAGİROVA, İ. S., (1997) **Politiçeskiye Partii i Organizatsii Azerbaydjana v Naçale XX veka 1900-1917**, Bakü, İzd. Elm.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, (1991), **Türk İnkılabı Tarihi, C. 4/3**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÇOBANZADE, Bekir, (1927), **Dinî Islahat ve Medenî İnkılâb**, Akmesjid: Kırım Devlet Neşriyatı.
- DEVLET, Nadir, (2014), **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DOVLETOVA Z. V., (2011) "Rol' Gazeti "Vetan Hadimi" v Razvitii Kırımtatarskogo Natsional'nogo Dvijeniya Pervih Desyatiletih XX Veka", **Kul'tura Narodov Priçernomor'ya**, 2011, no. 199, s. 25-26.
- ERŞAHİN, Seyfettin, (1996), "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXXV**, s. 561-602.
- GÜN, Soysal, (2001), **20. Yüzyıl Başında Tatarlarda Kimlik Arayışı ve Diğer Türk Topuluklarıyla İlişkiler**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- HABLEMİTOĞLU, Necip (2004), **Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri**, , İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- HAYİT, Baymirza, (2004), **Türkistan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KABANOV, P. A., (2016) "Elektoral'naya Korruptsya: Osmisleniye Nauçnih Podhodov K Yavleniyu", **Politiçeskiye Partii i Viborı: Problemi Sovremennosti, Sbornik Nauçnih Statey**, Orenburg, s. 21-25.

- KANLIDERE, Ahmet, (1997), "Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809-1917)", **Türkiye Günlüğü**, S. 46, s. 86-96.
- KANLIDERE, Ahmet, (2001), "The Special Characteristics Of The Muslim Reformism İn The Volga-Ural Region", **Proceedings Of The İnternational Syposiom On İslamic Civilization İn Volga-Ural Region**, s. 41-49.
- KANLIDERE, Ahmet, (2002), "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 18, s. 415-429.
- KANLIDERE, Ahmet, (2003), "Kuzey Türklerinde Uyanış ve Reform", **XIX. Yüzyıl Türk Dünyası**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- KARA, Füsün, (2011), "1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C. 6, S. 2, s. 537-546.
- KIRIMLI, Hakan, (2010), **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik Ve Milli Hareketler (1905-1916)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet, (1969), "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi**, C. 24, S. 3/4, s. 95-194.
- MARAŞ, İbrahim, (2007), "İdil Ural Bölgesi Müslümanları ve Ceditçilik Düşüncesi", **Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu Bildiriler**, s. 569-580.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, (1991), **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- MİHAYLOV, V. V., (2016) "Musul'manskiy Vopros i Rossiyskaya Revolyutsya: Turtsiya, Rossiya i Zakavkaz'ye v Period s Fevralya 1917g. Po Mart 1918 g.," KLİO, no. 9(117), İzd. Pitorak, St.-Petersburg, s. 139-146.
- SARAY, Mehmet, (1999), **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SÜLEYMANLI, Ebulfaz, (2006), **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- SÜNBÜL, Tahir, (1990), "Azerbaycan Dosyası I", **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 5**, Ankara: Kök Yayınları.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeus, (1988), **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)**, (Çeviren: Nuray Mert), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- ŞİMŞİR, Sabahattin, (2009), **Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- TOGAN, Zeki Velidi, (1981), **Bugünkü Türkili ve Türkistan ve Yakın Tarihi**, 2. Baskı İstanbul: Enderun Yayınları.
- TÜRKOĞLU, İsmail, (2002), "Müslüman Kongreleri", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

UDERBAYEVA, S. K.,(2018) “Kazahstan v Reriod Velikoy Rossiyskoy Revolyutsii 1917 g.”, **Gumanitariy: Aktual’niye Problemi Gumanitarnoy Nauki i Obrazopvaniya**, t. 18, no. 1, s. 32-45.

WOLFE, B. D., (1969), **Devrim Yapan Üç Adam**, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, (1998), **Ferah Ali Paşanın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)**, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi.

YILMAZ, Mehmet Yalçın, (2014), “İşgal Dönemi Türkistan’da Rus Dil Planlaması ve Cedid Hareketi”, **JASSTUDİES**, C. 29, S. III, 339-349.

YILMAZ, Reha, (2008), “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S. 6, s.137-160.

ZAATOV, İ. A., (2012) “Literaturnoye Naslediye Uçastnikov Krimtatarskogo-Osvoboditel’nogo Dvijeniya Yaş Tatarlar”, **Literaturnoye Obozreniye: İstoria İ Sovremennorst’**, İzd. DGU, Mahaçkala, no. 2, s. 122-137

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

DH. UM. 2 ŞB. 1/26, H. 28.09.1332.

HR. SYS. 1344/55, M. 22.05.1913.

HR. SYS. 1344/80, M. 20.08.1914.

HR. SYS. 2103/6, M. 04.08.1915.

Y. PRK. MYD. 9/3, H. 02.05.1307.

Y. PRK. MYD. 9/37, H. 23.10.1307.

Y.PRK. ASK. 37/35, H. 11.04.1304.

Y.PRK. HR. 35/9, H. 01.11.1323.

Y.PRK. TKM, 51/26, H. 18.03.1326.

YPRK. EŞA. 13/54, H. 10.10.1308

İnternet Kaynakları

<http://acukbitig.blogspot.com.tr/2011/08/rusyada-1916-isyanlar.html> (Son Erişim: 29.04.2017).